

# WAARD OM TE WETEN

## SCHETS VAN DE GESCHIEDENIS VAN HILVERSUM

VAN CA 1750 TOT CA 1874

door  
P.W. de Lange

*Dinsdag 29 maart 1983 was voor Hilversum een historische dag. Toen vond de officiële presentatie plaats van het rapport "Architectuur onderzoek", verricht door drs. M.A. Cramer, ir. E.A.M. Croonen en ir. M.I. de Jong voor het Bureau voor Stedebouw ir. F.J. Zandvoort b.v. te Amersfoort, in opdracht van de Gemeente Hilversum.*

*Een zeer prijzenswaard initiatief van de Gemeente, dat haar een hulp moet zijn bij het voeren van een verantwoord monumentenbeleid. Dat het rapport aan dit doel zal beantwoorden lijkt geen twijfel.*

*Dat het een voortreffelijk en nuttig boekwerk is evenmin. Maar toch is er kritiek. Geen kritiek op de feitelijke inhoud, maar op de benadering wat betreft het tweede hoofdstuk over de ruimtelijke ontwikkeling, en wel het gedeelte dat de situatie van vóór 1874 betreft. Reeds in een vroeg stadium bleek dat dr. P.W. de Lange van mening verschilde met de samenstellers over dit tweede hoofdstuk.*

*Samenstellers en begeledingscommissie zagen echter geen aanleiding om de zienswijze van dr. de Lange over te nemen, een feit dat wij hier allerm minst ter discussie willen stellen. Verschillen in interpretatie behoeven nu eenmaal niet te betekenen dat de ene visie beter of minder goed is dan de andere. Toch menen wij dat de visie van de heer De Lange een aantal elementen bevat die een aanvulling vormen op de tekst van hoofdstuk 2 in zijn huidige vorm, weshalve wij u hierbij een*

"alternatieve" versie aanbieden voor de tekst van blz. 15 t/m 28 van de hand van een der nestoren van de Hilversumse geschiedenis.

Bestuur "Albertus Perk"

## HET ARCHITECTUURRAPPORT 1983

### 2 DE ONTWIKKELING VAN HILVERSUM

#### 2.1 Inleiding

De ontwikkeling is hier in het kort geschetst met het oog op het criterium "Historisch kader" en wel vanuit de gezichtspunten:

1. Het landschap
2. De verbindingen met de buitenwereld
3. De middelen van bestaan
4. De bevolking en
5. De gebouwen.

Om te beginnen met de toestand ca 1750 (omdat er maar een paar oudere gebouwen over zijn) en vervolgens voor de perioden:

- ca 1750 tot ca 1825
- ca 1825 tot ca 1874
- ca 1874 tot ca 1900 (beknopt).

#### 2.2 De toestand ca 1750

##### 2.2.1 Het landschap

De Utrechtse heuvelrug buigt zich ten noorden van de lijn De Bilt-Soestdijk scherp en enigszins verbrokkeld naar het westen om zich vervolgens, nu weer aaneengesloten, naar het noorden en noordoosten te richten.

Even ten noorden van laatstgenoemde bocht lag Hilversum destijds tegen de voet van de oosthelling op een hoogte tussen ca 5 en 10 meter boven NAP. (Zie kaart 3).

Het vormde daar in hoofdzaak een gelijkzijdige driehoek met de basis aan de oostzijde en lag als een eilandje van groen in een overigens kaal, golvend landschap. (1) Aan alle kanten werd het dorp omringd door zijn akkers, de engen, waar achter de heide begon. (Zie kaart 5, die overigens wat de kern van het dorp betreft weinig accuraat is). Zo is het niet altijd geweest. Zie daarvoor onder 2.2.3.

### 2.2.2 De verbindingen met de buitenwereld

Zoals kaart 5 laat zien, liepen vanuit het dorp vele wegen of paden naar alle kanten tussen de akkers door. Langs deze wegen werden dagelijks de schapen naar en van de heide gedreven. Het woord "drift" in de naam van enkele Hilversumse straten herinnert daaraan. Sommige wegen dienden tevens voor het verkeer met de omliggende en verder gelegen plaatsen. Het waren zandwegen. Veel jonger dan deze landwegen is de Gooise Vaart. Deze is in het tweede kwart van de 17e eeuw gegraven op initiatief van de Amsterdamse heren die octrooi gekregen hadden voor de ontginning van de gronden, die later 's-Graveland zouden heten. Eerst liep deze vaart tot bij de tegenwoordige Stenenbrug, later tot ongeveer het eind van de Vaartweg, waar een havenbuurtje ontstond. In de loop van de 18e eeuw is de Vaart verder doorgegraven tot waar nu de Hondebrug ligt. (2)

Het tot stand komen van deze vaart is voor de ontwikkeling van de plaats van doorslaggevende betekenis geweest.

### .2.3 De middelen van bestaan

De oudste bewoners zullen boeren geweest zijn. Deze hadden hun eerste akkers aangelegd in de buurt van waar nu het Langgewenst ligt.

Destijds lag daar op ca 5 meter boven NAP een gebied dat begrensd werd door het vrijwel onbegaanbare veen, dat verderop in een vele meters diep moeras overging, dat als een van water verzadigde spons aan alle kanten tegen de hogere gronden was opgekropen. Die hogere gronden zullen toen over het algemeen met bos bedekt geweest zijn, het veen was min of meer grazig.

Voor het primitieve boerenbedrijf was het gebruik van beide terreinen noodzakelijk. De bodem van de akkers bestond uit zandgrond en was arm aan voedingsstoffen. Daarom hield men schapen, die men in wijde omtrek liet grazen. Waar bomen gekapt werden groeiden echter geen nieuwe, want de schapen vraten alle jonge spruiten op. Daar ontstond de heide. Het nabije veen werd vergraven voor het winnen van turf en ook daar ontstond heide. In beide richtingen is daarop mettertijd het bouwland uitgebreid. Het verder weg liggende, diepere veen, bleef - ook na afgraving van de bovenlaag - veen, en als weide bruikbaar. Ook dat werd echter afgegraven, want Hilversum bezat op bruikbare afstand maar weinig diep-veen. Nieuwe weidegronden vond men toen op de plaats, waar nu nog de Hilversumse Meent ligt, aan de andere kant van de heuvelrug en op een afstand van ruim een uur gaans. Waarlijk een noodspiong. Dit kan alleen gebeurd zijn vóór 1280, vóórdat het Hollands bestuur iets meer geordende toestanden meegebracht zal hebben. (3)

In ieder geval waren de Hilversummers maar kleine boertjes. Circa 1500 was hun gemiddeld bezit aan bouwland weinig meer dan de helft van dat in de andere dorpen. (4)

Een enquête uit diezelfde tijd leert echter, dat zij ook andere bronnen van inkomsten hadden. De landbouw kwam pas op de derde

plaats, na het winnen van turf (ongetwijfeld ter voorziening van Naarden, daar was toen een Turfpoort!) en het spinnen van wol voor de Naardense weverijen. (5) Die Naardense industrie is na een bloeitijd in de 15e eeuw in de volgende eeuw doorlopend en hard achteruit gegaan. Tal van Hilversummers hadden echter kans gezien in het bezit te komen van hooilanden in de naburige laagveengebieden, wat hen in staat stelde grootvee te houden. (6). Dit zal het teruglopen van het inkomen uit het spinnen enigszins gecompenseerd hebben. De turfgraverij was intussen overgebracht naar de westzijde van de heuvelrug. In het begin van de 16e eeuw was deze daar nog in bedrijf (7), maar lang vóór 1750 moest ze plaats maken voor het baggeren van turf in de laagveengebieden.

De activiteiten op textielgebied kregen een krachtige impuls toen omstreeks het midden van de 17e eeuw de Gooise Vaart gereed gekomen was tot bij de latere Stenenbrug en een Hilversummer een geregelde beurtvaartdienst op Amsterdam opende.

Kooplieden uit die stad maakten toen gebruik van die mogelijkheid om hier in loon te laten werken, namelijk het weven van wollen laken. Dit heeft aanleiding gegeven tot een ontwikkeling die zonder meer revolutionair mag worden genoemd. Vervolgens zijn omstreeks het begin van het tweede kwart van de 18e eeuw een aantal wevers begonnen voor eigen rekening te werken met nieuwe producten. Deze ontwikkeling was in 1750 nog in volle gang. (8)

Nadat de Gooise Vaart doorgegraven was tot in de hoge gronden, zijn aanliggende terreinen afgegraven voor de winning van zand. Dit betekende een nieuwe bron van inkomsten.

#### 2.2.4 De bevolking

Lange tijd is het aantal inwoners vrij stabiel gebleven. De groei werd geremd door de beperktheid van de bronnen van inkomsten. Geregeld trok een deel van de jongelui naar de steden, vooral naar Amsterdam. Maar nog vóór het eind van de 17e eeuw kwam hierin verandering. Met het nieuwe middel van bestaan ontstond hier een tekort aan werkkrachten en begon een krachtige en aanhoudende stroom van immigranten. Niet alleen voor de textiel, maar ook voor tal van andere beroepen. Er ontstond namelijk ook behoefte aan werkkrachten in de toeleverende en vooral verzorgende beroepen. De wevers misten de gelegenheid die de boeren kenden om in het stille seizoen allerlei werkzaamheden buiten hun eigen vak zelf uit te voeren. Bovendien ontstonden met de gestegen welvaart nieuwe behoeften. De structuur van de samenleving werd minder eenvoudig. Zelfs tekende zich al een begin van standsverschil af. Al deze ontwikkelingen waren in 1750 nog in volle gang. (9)

#### 2.2.5 De gebouwen

Afgezien van enkele publieke gebouwen stonden hier vanouds in hoofdzaak alleen boerderijen van het saksische type. Zowel het turfgraven als het spinnen kon daarin beoefend worden. Met de opkomst van de weverij kwam daar gaandeweg verandering in. Om te beginnen werd een groeiend aantal boerderijen niet meer als zodanig gebruikt. Daarmee kwam er ruimte vrij, zowel op de erven, als binnenshuis. Op de erven werden een of meer kleinere huizen gezet. Het gebouw zelf werd verdeeld in een aantal woningen. Aan het eind van het eerste kwart van de 18e eeuw is in het Noordsebosje een aantal kleine huizen gebouwd op open terrein. Mogelijk het eer-

ste arbeidersbuurtje. In 1732 was het aantal huizen (d.w.z. gebouwen) ruim drie keer zo groot als 100 jaar te voren. Vele daarvan waren echter in tweeën tot vijven bewoond. Het totaal aantal woningen zal derhalve ongeveer anderhalf keer zo groot geweest zijn. (10)

Enig idee van het uiterlijk van de gebouwen in het derde kwart van de 17e eeuw geven een paar prenten uit die tijd. (11) Op één daarvan is een notabelenhuis te herkennen, lang en smal als een boerderij, maar met een topgevel aan het korte, naar de straat gekeerde einde, met een deur in het midden. Van de gebouwen van vóór 1750 zijn er nog maar enkele over. In de eerste plaats de toren van de kerk aan de Kerkbrink (no. 91/29.07) uit de tweede helft van de 15e eeuw. Verder café De Jonge Graaf van Buren (no. 01/07.02), zij het alleen voor het oudste gedeelte en dat nog ingrijpend gewijzigd, uit 1733-34. Dan het tuinhuisje op het terrein bij de kerk aan de Kerkbrink, dat bij de vroegere pastorie behoord heeft. En mogelijk een of meer van de oude, c.g. voorvalige boerderijen, waarvan de ouderdom niet precies bekend is. (De boerderij aan de Gooise Vaart bij de Stenenbrug uit 1673 stond wél op Hilversums gebied, maar sinds de jongste grenswijziging niet meer en valt dus buiten het onderzoek).

## 2.3 Van ca 1750 tot ca 1825

### 2.3.1 Het landschap

Geen veranderingen van enig belang.

### 2.3.2 De verbindingen met de buitenwereld

De Gooise Vaart is nog vóór 1800 doorgetrokken tot waar nu de Hondebrug ligt.

### 2.3.3 De middelen van bestaan

De eerder geschetste ontwikkeling heeft zich voortgezet. Naast weefsels van gemengde samenstelling zijn ook tapijten gemaakt. Eerst alleen die van koehaar (een Hilversumse vinding!), later ook andere soorten. Ernstige tegenslagen (zoals het verleggen door de Amsterdamse opdrachtgevers van het loonwerk naar Tilburg, de grote brand van 1766 en de gevolgen van de vierde Engelse oorlog) hebben niet kunnen verhinderen dat de bedrijvigheid is blijven groeien. Tegen het einde van de eeuw woonden hier 3410 personen (12), waaronder 76 fabrikeurs (weverspatroons) en stonden er ruim 500 weefgetouwen. (13) Men kwam hier handen tekort en liet op ruime schaal elders spinnen. Niet alleen in de omliggende dorpen, maar ook in de oude industriesteden Amersfoort, Naarden en Weesp, waar de eigen industrie vrijwel geheel te loor was gegaan. Zo was Hilversum het economisch centrum van een wijde omgeving geworden. In de Franse tijd kwam aan deze bloei een einde. Gebrek aan grondstoffen (continentale stelsel) en vermindering van afzet door verarming van de bevolking waren daarvan de oorzaak. Tijdens de inlijving kwamen tal van bedrijven stil te liggen. Na 1813 is het herstel maar moeilijk op gang gekomen.

### 2.3.4 De bevolking

Ook in dit opzicht zette aanvankelijk de ontwikkeling zich voort. Terwijl de bevolking bleef groeien, spitsten de sociale tegenstellingen zich toe. Enkele tientallen rijken raakten gaandeweg in het bezit van het grootste deel van de vaste goederen (huizen en land). Zelfstandige boeren werden pachter, dito ambachtslieden daglo-

ner. De verpaupering die in de volgende periode aan het licht is getreden (14), moet toen al begonnen zijn. Er ontstond een vroegkapitalistische samenleving. Iets wat zich destijds alleen in de steden voordeed. Toen na 1800 de vooruitzichten slechter werden, hebben verschillende personen met initiatief de plaats verlaten. Niettemin bleef de positie van Hilversum in het Gooi gehandhaafd, getuige de benoeming in de twintiger jaren van notaris Albertus Perk tot secretaris van Stad en Lande, de organisatie van de erfgooiers, als eerste niet-Naarder in dat ambt.

### 2.3.5 De gebouwen

Het aantal huizen is in deze periode maar weinig gestegen. De groei van de bevolking is ondermeer opgevangen door verdere opsplitsing van voormalige boerderijen, een typisch Hilversums verschijnsel. Bij sommige tot in acht woningen! Het totale aantal woningen zal daarmee niet ver van het dubbele van dat van de huizen geweest zijn. Na de grote brand van 1766 kregen de herbouwde boerderijen een pannendak, in plaats van een van stro. Ook verder zijn zij wel wat gemoderniseerd. Uit deze periode dateren voorts de fabrikieurshuizen, gelijkend op boerderijen maar kleiner en met een buitendeur midden in de korte voorgevel (zoals het notabelenhuis uit de 17e eeuw). Verder een kleiner notabelenhuis, een dwarshuis met twee ramen aan weerszijden van de voordeur, en het door dr. Van Hengel beschreven burgerhuis. (15)

#### 1.4 Van ca 1825 tot ca 1874

##### 1.4.1 Het landschap

Twee omstandigheden hebben in deze periode grote veranderingen teweeg gebracht. Enerzijds de overeenkomst tussen Stad en Lande en Domeinen over de verdeling van de "gemene heiden en weiden", waardoor grote delen van de heide in particuliere handen kwamen en bebost werden (16), anderzijds de opkomende belangstelling van stedelingen voor het buitenleven, dat geleid heeft tot de bouw van woningen (aanvankelijk grote landhuizen) op de engen. Beide ontwikkelingen begonnen in de dertiger jaren, maar hebben heel lang doorgewerkt. De tweede tot in de volgende eeuw toe.

##### 1.4.2 Verbindingen met de buitenwereld

In de Franse tijd is in ons land een netwerk van straatwegen aangelegd. Het Gooi raakte daarbij betrokken met de weg van Amsterdam naar Amersfoort en verder over Naarden, Laren, Eemnes en Baarn. In 1826 kregen bewoners van landhuizen in 's-Graveland octrooi voor de aanleg van een straatweg van die plaats naar Soestdijk, in aansluiting aan bovengenoemde weg. Deze weg kwam dwars door Hilversum te lopen. Eveneens op particuliere basis is wat later ook de straatweg van Hilversum naar Utrecht tot stand gekomen. Op deze wijze raakte Hilversum opgenomen in het landelijke straatwegennet, waarlangs verschillende diligencediensten functioneerden. Ook andere buitenwegen werden verhard (o.a. de Bussummergrintweg.) Na het tot stand komen van de Rijnspoor van Amsterdam naar Utrecht is in 1843 een diligencedienst op Vreeland geopend als aansluiting daarop. Ook de verbinding te water werd verbeterd door

het doortrekken van de Gooise Vaart tot aan de Havenstraat, een onderneming die overigens eerst in 1880 voltooid was.

#### 2.4.3 De middelen van bestaan

De weverijen zijn zich in deze periode gaan toeleggen op export, maar hebben om nog niet duidelijke redenen geen deel gehad aan de modernisering die toen in Twente en Brabant plaats vonden. In het laatst van deze periode vestigde zich aan de Vaart een modern grootbedrijf, de Stoomspinnerij en -weverij. Dit was een Amsterdamse onderneming. (17)

Na de aanleg van de straatweg naar 's-Graveland heeft een aantal personen uit de kringen van de initiatiefnemers, onder de bekoering gekomen van het mooie landschap, grote huizen laten zetten op de hoogten van Trompenberg en Boomborg. Die bouw en later de verzorging van de bewoners leverde een nieuwe bron van inkomsten voor de plaatselijke middenstand. Toen op die wijze de roep van het Hilversumse natuurschoon tot Amsterdam was doorgedrongen, ontstond een stroom van zomergasten, die hier hun vakantie kwamen doorbrengen. (18)

#### 2.4.4 De bevolking

De landhuisbewoners noemde ik hierboven al. Zij vormden hier een groep apart. Onder de autochtonen verscherpten de tegenstellingen zich verder. Voornamelijk omdat de bevolking bleef toenemen, maar de bestaansmiddelen niet in gelijke mate. Dr. Van Hengel heeft dat in felle kleuren geschetst (15), maar daarmee geen volledig beeld gegeven van de Hilversumse samenleving. Er waren hier weliswaar veel armen, maar ook (relatief) veel rijken, waaronder de landhuisbewoners. (19)

#### 2.4.5 De gebouwen

Met de landhuizen op de Boomberg en de Trompenberg deden invloeden van buiten op de vormgeving hun intree. En tevens de Engelse tuinaanleg. Aan de andere kant werd in het centrum met de Schapenkamp een soort van hofje gebouwd, bestemd voor weduwen. (20)

In de praktijk zijn daarin hele gezinnen komen wonen met alle kwalijke gevolgen van dien. In het laatst van deze periode is bij de grote stoomspinnerij en -weverij een arbeidersbuurt gesticht, die het rode dorp werd genoemd. In het oude dorp zal ook wel het een en ander gemoderniseerd zijn, onder meer ter accommodatie van de zomergasten. De bebouwing bleef echter in hoofdzaak tot de oude kern beperkt. (Zie kaart 8)

#### 2.5 Van ca 1874 tot ca 1900

Het wordt ondoenlijk de hierboven toegepaste indeling te blijven aanhouden. Met de spoorwegaansluiting, die Hilversum veel gemakkelijker bereikbaar maakte, begon een ontwikkeling die weldra Amerikaanse vormen begon aan te nemen en op alle punten grote veranderingen met zich mee bracht. Het is onmogelijk in dit kader deze alle op de voet te volgen. De roep van Hilversums natuurschoon bracht een stroom van mensen er toe zich hier te vestigen. Zo ontstonden de villawijken. Tevens kwamen hier echter ook nieuwe industrieën met arbeiderswijken. Grote delen van de enen werden daarmee volgebouwd. Uiteraard ten koste van natuurschoon. Daarbij is het oude wegenpatroon bijna overal gehandhaafd. De inheemse industrie is zich eindelijk gaan moderniseren, waarbij tal van verouderde en kleine bedrijven zijn afgefallen. Tegen het eind van de eeuw kwamen deze ontwikkelingen eerst goed op gang.

## Noten

1. Gezicht op Hilversum ca derde kwart van de 17e eeuw. Collectie Van der Hem te Weenen. Foto in De Vaart.
2. Dr. A.C.J. de Vrankrijker, Geschiedenis van Gooiland, deel II, Nieuwe geschiedenis, 1940, Uitg. Mij. "Parnassus", Amsterdam, pp. 114 en 151.
3. Dr. P.W. de Lange, Iets over de oudste geschiedenis van het Gooi tot ca 1400. Tussen Vecht en Eem (verder T.V.E.) XII (1982), p. 212 (Zie ook "Waarheid en verzinsel", de correcties in T.V.E. en Vrienden van het Gooi I (1983), p. 77).
4. Koptienderegister van 1502. R.A. Haarlem, Koptiendearchief.
5. Informatie up den Staet, Facultheyt ende Geleghentheit van de Steden ende Dorpen van Hollant ende Vrieslant om daernaer te reguleren de nyeuwe Schilttaele gedaen in den jaere MDXIV, uitgave R. Fruin, 1866, p. 234.
6. Arch. kapittel van St. Marie (R.A. Utrecht) no. 720 (1594).
7. = noot 2, p. 61.
8. Dr. P.W. de Lange, Hilversums geschiedenis in vogelvlucht. T.V.E. VI (1976) p. 12 e.v.
9. Idem, Hilversummers uit vroeger eeuwen. T.V.E. VIII (1978) p. 49 e.v.
0. Idem idem, p. 53 e.v.
1. = noot 1. Bovendien Gezicht binnen het dorp.
2. Volkstelling 1795.
3. Van Ollefen en Bakker, De Nederlandse Stad en Dorpbescrijver III (1795), separaat Hilversum p. 11.

14. Journaal der reize van den agent van nationale oeconomie der Bataafsche Republiek Johannes Goldberg Ao 1800. A.R.A., Frans archief, coll. Goldberg no. 27, fol. 227 verso e.v. Gepubliceerd in Tijdschrift voor Staatshuishoudkunde en Statistiek door Sloet tot Oldhuis 19 (1860) p. 126 e.v.
15. Dr. J.F. van Hengel, Geneeskundige plaatsbeschrijving van het Gooiland 1875. Zie ook Th. Brouns, Dr. Samuel Coronel, T.V.E. IX (1979) p. 169.
16. Drs. H. Meyer. Albertus Perk en de Gooise landbouw, T.V.E. X (1980), p. 198.
17. C.L. Heek, in Gedenkboek Hilversum 1424-1924, Herdruk 1974 p. 474 e.v.
18. J. Lamme en B. Laroo, Hilversum rond de eeuwwisseling. Bevolkingsgroei tussen 1900 en 1910 in het licht van een gescheiden ontwikkeling. Doctoraalscriptie sociale geografie G.U.A'dam 1979. Uitg. Hilv. Hist. Kring "Albertus Perk".
19. Dr. P.W. de Lange, Hilversum vóór ruim honderd jaar. Het werk van dr. Van Hengel nader bekeken. T.V.E. X (1980) p. 154.
20. Mededeling van de Heer B.M. Veen.